

УДК 1(091)(477)
А86

В'ячеслав Артюх

НЕОКАНТІАНСТВО В ІСТОРИЧНОМУ ПІЗНАННІ: ВЕРСІЯ БОГДАНА КІСТЯКІВСЬКОГО

У статті розглядаються неокантіанський підхід Кістяківського до проблем історичного пізнання. Показано значення категорій «необхідність» та «справедливість» при конструюванні об'єкту історичного пізнання. Розкривається специфіка розуміння Кістяківським дії категорії причинності при дослідженні природних та історичних об'єктів.

Ключові слова: *необхідність, справедливість, науки про історію, науки про природу, індивідуалізуючий метод, генералізуючий метод.*

Богдан Кістяківський (1868–1920) узвичаєно розглядається як російський соціолог та філософ права початку ХХ сторіччя, а також як яскравий представник «Срібного віку» російської культури (варто нагадати його участь у знаменитому збірнику «Вехи»). Але сам він на рівні етнічного походження однозначно ідентифікував себе українцем (наприклад, він підписував свої публіцистичні статті Українець та врешті саме таке самоусвідомлення і привело Кістяківського-ліберала до розриву із іншим ідеологом лібералізму – Петром Струве через українофобські погляди останнього). І хоча в тих конкретно-історичних умовах імперської Росії така ідентичність не могла не бути суперечливою (хоча б тому, що вона поєднувалась із лояльністю до моделі політичної «великої русскої нації») та нам мабуть потрібно розуміти, що це масовий тип націєвідчуття в умовах відсутності власної держави. Приналежність до українства на одному із рівнів самоідентичності дозволяє розглядати філософські погляди Кістяківського складовою історії української філософії.

Філософські і соціологічні погляди Богдана Кістяківського вже аналізувалися в роботах Ю.Давидова [1], Л.Депенчук [2], С.Стельмаха [8], В.Шамшуріна [9].

Що ж до специфіки нашої розвідки, то потрібно сказати, що розробляючи теорію своєї соціологічної доктрини, Кістяківський побіжно розглядає і епістемологічні проблеми філософії історії, тому і мета цієї статті – вказати на неокантіанську основу його методологічних принципів історичного пізнання. Постановка ж питання про неокантіанство Кістяківського розширює розуміння меж української філософії ХХ століття.

Через переслідування за революційну діяльність з боку російських властей Кістяківський деякий час перебував за кордоном, де і продовжив отримання вищої освіти у Страсбурзькому та Берлінському університетах. Він навчався у відомих соціологів і філософів Г.Зімеля, Р.Штамлера, А.Ріля. Тут же він захистив у 1898 році докторську дисертацію «Суспільство та індивід. Методологічне дослідження», керівником якої був В. Вінде́льбанд [2, 63]. Варто також вказати і на його близькі стосунки із знаменитим соціологом М.Вебером. Вебер вибрав саме його бути консультантом при написанні своєї роботи про політичні партії в Росії [9, 137].

Б. Кістяківський, особливо на початку своєї наукової кар'єри, знаходився під безпосереднім впливом ідей баденської школи неокантіанства. Тому, в межах цієї традиції він ділить науку на дві самостійні галузі – науки про природу та науки про історію, і, так розрізливши їх, намагається встановити всю можливу гаму відносин між цими двома сферами. На рівні об'єкта і факти природи, і факти історії є індивідуальними, неповторними одиницями; на цьому етапі між світом природи і світом суспільних відносин якоїсь принципової різниці не існує. Видається за необхідне вказати на аналогії у поглядах Генріха Риккерта і Б. Кістяківського стосовно розуміння відсутності в об'єктивному світі моменту загального. Так, Г. Риккерт у своїй програмній праці «Філософія історії» (1904) зазначає, що

«...причинные связи, если они вообще обладают эмпирической реальностью, суть части индивидуальной действительности, ибо кроме индивидуальной эмпирической действительности нет никакой другой действительности» [7, с. 150].

І для порівняння – цитата зі статті Б. Кістяківського 1900 року:

«Строго кажучи, у зовнішньому світі, як у світі природи, так і в історії людства, ніщо не повторюється. Розмаїття й індивідуальне забарвлення речей та явищ нескінченні: немає двох предметів, які були б абсолютно тотожними між собою, і не відбувається події, яка б у всіх подробицях співпадала б із іншою

подібною подією» [3, с. 121].

Спільним знаменником, що задає напрямок думки обох мислителів, у цьому випадку є неокантіанство й часто пряма залежність думок Б. Кістяківського від поглядів Г. Риккерта.

Але дослідник під час дослідження цих індивідуальних явищ – залежно від свого наукового інтересу – застосовує різні точки зору (методи).

«У першому випадку, тобто коли дослідженню підлягає явище природного світу, дослідник цікавиться не даним індивідуальним явищем, а тим *причинним співвідношенням*, яке у ньому проявилось. У іншому випадку, тобто коли дослідженню підлягає історична подія, історик настільки поглинутий і проникнутий саме цим індивідуальним явищем, що воно саме як таке, у всіх своїх дріб'язкових рисах і подробицях складає предмет його вивчення» [3, с. 127].

Тому, у першому випадку, людський розум встановлює закономірність у природі, у другому випадку – той самий розум спрямовується на схоплення індивідуального факту у всій його неповторності.

Такий поділ наук також має своїм «подразником» ще кантівську філософію. Людина, за І. Кантом, існує у двох вимірах – природному та моральному. Все, що відбувається у природі, є наслідком зовнішньої причини. У сфері ж моралі людина існує по той бік природної необхідності, й тому саме на цьому рівні можлива реалізація людиною себе як свободної істоти. Людина як свободна істота не наслідуює порядок зовнішньої необхідності, а протиставляє їй свій власний порядок, який, врешті-решт, обумовлений наявністю в людському розумі рівня трансцендентальних ідей. Якщо вважати, що людська воля визначається розумом, то вона справді буде незалежною від зовнішньої природної каузальності.

Звідси – й різні способи «роботи» із цими двома сферами, тепер уже у неокантіанстві. До сфери природи розум може застосувати категорію закону. Закон – це те, що відбувається з необхідністю, він є вираженням необхідності. Сфера ж власне не природного (штучного, результату людських діянь) у людині вимагає застосування зовсім іншого методологічного інструментарію, який би дозволив уловити цей рівень позаприродного. У лідерів баденської школи неокантіанства – В. Віндельбанда та Г. Риккерта – ці підходи називаються, відповідно, ідіографічним та індивідуалізуючим, і результатом приписування їх розумом до явищ історичного життя є бачення факту, події, ситуації у всій її неповторності, виокремленості від інших, може й подібних за якимись іншими ознаками, ситуацій. І навпаки, протилежні методи – знову ж

таки, відповідно, номотетичний та генералізуючий – спрямовані на схоплення того спільного, що є в однорідних явищах природи, тобто у встановленні закону цих явищ.

Б. Кістяківський стверджує, що метою історії є «точне встановлення кожного окремого факту» [3, с. 126], а ось

«натуралісту немає ніякої справи, завдяки саме якому індивідуальному і випадковому зчепленню чи перетину сотень причинно-зв'язаних явищ виросла і розвинулась кожна рослина окремо. ...Але ж натураліст, в точному розумінні цього слова, вивчає тільки закони росту і життя рослин і тварин взагалі, а не причини виникнення кожного із них окремо» [3, с. 125].

Ще раз потрібно наголосити, що у баденців така методологічна протилежність стосується лише способів, прийомів пізнання й ніяк не впливає на його зміст, а тому до одиничних явищ і сфери природи, і сфери людських діянь можуть з однаковим успіхом застосовуватись обидва методи. Це означає, що у реальному науковому дослідженні ми можемо говорити лише про *домінування* одного із методів. Наприклад, для Г. Риккерта фундаментальна специфіка історичних (гуманітарних) наук полягає саме у *переважаючому* застосуванні індивідуалізуючого, а природничих наук (до яких він, до речі, зараховує і соціологію) – у *переважаючому* застосуванні генералізуючого методу. Закцентуємо принагідно увагу на специфіці кантіанського підходу до історичної сфери: у межах неокантіанської традиції засвоєння історичної дійсності у формі науки історії є результатом *теоретичного конструювання* як наслідку свідомого застосування методу.

Такий «гносеологізм» неокантіанства був не в останню чергу реакцією на позитивістську методологію, завдяки якій сам історичний процес ставав аналогом природних процесів, що рухаються у висхідному напрямку до наперед визначеної мети. При цьому основною категорією, через яку потрібно розуміти історичний процес, стає категорія поступу (прогресу). Неокантіанці намагалися підвести більш глибокі підвалини під заперечення натуралізму та природничо-наукових методів, а також робили спроби обґрунтувати інші специфічні методи. Так, піддаючи критиці позитивістський варіант соціології, Б. Кістяківський також наполягає на перегляді методологічних основ соціального пізнання (необхідно відразу зауважити, що у неокантіанстві баденської школи соціальне знання й історія за предметом розмежовуються не досить чітко, точніше, історичне знання редукується до суспільствознавства («наук про культуру»)). Тут він насамперед не погоджується із Г. Риккертом і відносить

соціологію до сфери гуманітарних (історичних) наук. Нагадаємо, що Г. Риккерт тлумачив соціологію як «*природничо-наукове* потрактування» людського соціального життя. Якщо ж узагалі й можна проводити якісь аналогії, то погляди Б. Кістяківського з цього питання ближчі до М. Вебера, який у своїй «розуміючій соціології» висунув програму її розвитку як «*універсально-історичної*» науки.

Оскільки категорія необхідності й пов'язана з нею причинність у соціальних явищах (що дає змогу, у свою чергу, застосувати до них поняття закону за неокантіанськими канонами) можуть бути віднесені розумом і до сфери людських діянь, то Б. Кістяківський намагається виявити специфіку застосування цієї категорії під час дослідження соціальних явищ. Проте лише на перший погляд видається, що причинність у природничих та історичних науках – це одне й те саме, як вважали, наприклад, позитивісти. Насправді причинність в історії зовсім іншого порядку. На думку українського вченого,

«...на противагу натуралісту історик досліджує те індивідуальне скупчення і перетин різних рядів причинно обумовлених явищ, яке привело до даної події. Це скупчення обумовило те, що дана подія повинна з необхідністю здійснитись. Але саме це скупчення або співпадіння різних причинно обумовлених рядів явищ не повинно відбутися з необхідністю так, як воно не було обумовлене яким-небудь вищим законом. Отже, це скупчення було цілком випадковим, а з цієї точки зору й досліджувана індивідуальна подія, як результат тільки даної комбінації причин, також є випадковою» [3, с. 130].

Тому причинний зв'язок у світі культури та світі природи – це зовсім не одне й те саме. І на відміну від натураліста, який, наприклад, вивчає лише *загальні* закони росту рослин і його, за великим рахунком, не цікавлять причини виникнення кожної *окремої* рослини, саме на аспекті випадковості фокусує свою увагу історик. Вона (випадковість) чільно пов'язана із одиничністю, неповторністю, індивідуальністю події.

Концентрація уваги дослідника-гуманітарія на індивідуальному явищі приводить і до зовсім іншого бачення причинних зв'язків між елементами в межах однієї людської ситуації. Погляд, який бачить лише індивідуальне у всій повноті його прояву, по-новому дає змогу застосувати й категорію необхідності: вона робить випуклішими зв'язки саме у межах *цієї* події, ситуації тощо. На думку Б. Кістяківського, оскільки причини в історичних науках стосуються одиничної події і не

мають жодного відношення до зв'язків *між* подіями, то самі вони «такі ж індивідуальні і неповторні, як і самі історичні події» [3, с. 130].

Крім цього, причинність, яка встановлюється у світі природних явищ, можлива лише тому, що ці явища винесені за межі простору й часу. Її застосування забезпечується саме тим фактом, що ці явища подані вже як ізольовані від усієї повноти зв'язків з усіма іншими явищами при збереженні лише деяких, і тому вони можуть бути представлені як однотипні. Виведення за межі простору та часу означає віднесення явища поза межі категорії неповторності; воно не сприймається як таке, що існує тут і зараз. Тож такий причинний зв'язок існує скрізь і завжди, завдяки чому «положення природознавства набувають абстрактного забарвлення». І навпаки, якщо подія має бути сприйнята як неповторна, то вона обов'язково повинна бути зафіксована в певному місці й у певній точці часу. Лише в поєднанні із простором і часом може фіксуватися причинність в історичній дійсності. У цьому, зокрема, вбачається ще одна специфічна риса, яка відрізняє причинність у природничих від причинності в історичних науках.

«Адже, – як пише Б. Кістяківський, – крім установлення й відтворення фактів, історія зайнята ще дослідженням причин подій і пригод. Це з першого погляду, мабуть, створює якийсь суперечливий характер історії як науки: з одного боку, її увага спрямована на лише індивідуальні явища, з іншого боку – вона дошукується того, що вважається найбільш загальним у науці. У такий спосіб категорію причинності часто вважають тим містком, що логічно поєднує природничі науки та історію. Як природничі науки, так й історія досліджують причини явищ, отже, і логічні прийоми й методи дослідження в них ті ж самі» [3, с. 128].

Таким чином, ідіографічний метод, що акцентує увагу на всебічному описі неповторних індивідуальних явищ, також передбачає використання причинних зв'язків для встановлення єдності між окремими частинами індивідуального цілого. Такий крок, із точки зору неокантіанства Б. Кістяківського, ще раз засвідчує раціональний характер процедури дослідження в історичних (гуманітарних) науках. Цей раціоналізм виразно контрастує із поширеними на початку ХХ століття ірраціональними методологіями, що апелювали до інтуїції (А. Бергсон), «вживання» (В. Дильтай) і т. п.

На відміну від категорії «необхідність», що з однаковим успіхом може застосовуватись як під час опису природних, так і соціальних явищ, категорія справедливості, на думку Б. Кістяківського, може застосовна лише до явищ соціального порядку. «Про все, що стосується людей і здійснюється серед них, можна і належно судити з моральної точки зору, встановлюючи справедливість чи несправедливість того чи того явища» [3, с. 176]. Отже, ідея справедливості – це те, що привноситься розумом в історичний процес, і в її світлі сам процес стає позначеним смислом справедливості. Тож цілком у кантіанському дусі Б. Кістяківський переконаний, що розум дослідника не відображає на категоріальному рівні певні об'єкти людської реальності, а привносить категорії в об'єкт. Як відомо, у кантіанстві мисленню не протистоїть жодне не залежне від нього дане. І дане не визначається мисленням, а навпаки, мислення визначає дещо як дане.¹

Утім, у Б. Кістяківського є й протилежні думки з приводу проблеми привнесення категорії в об'єкт як результат пізнання. Ця ситуація нечіткості добре показує, що він не знаходився у догматичному полоні кантіанської гносеології. На думку українського автора, ідею справедливості розум також використовує у процесі пізнання світу історичних явищ, зважаючи на те, що люди як учасники історичного процесу самі послуговуються цією ідеєю у своїх взаємодіях. Тому стан розуміння як адекватного відображення у суб'єкті пізнання тих самих актів свідомості, що притаманні й об'єкту дослідження, навіть примушує дослідника застосовувати категорію справедливості. Таким чином,

«...примус цей пояснюється невід'ємністю бажання до справедливості від нашого духовного світу і всезагальністю чи загальнообов'язковістю його для будь-якої нормальної свідомості» [3, с. 179].

Судження, побудовані дослідником на основі цієї категорії, «мають бездоганну правильність у логічному відношенні, так як вони невід'ємні і загальнообов'язкові для нашої свідомості» [114, 179]. Б. Кістяківський, не можна не помітити, постулює апіорний характер категорії справедливості. Але, як відомо, трансцендентальний план філософії І. Канта перетворюється у неокантіанців у план цінностей. У Кістяківського «категорія справедливості – це категорія оцінки». На відміну від, скажімо, Г. Риккєрта він не розрізняє цінність та оцінку, відтак у нього категорія цінності є «лише критерієм для оцінки

¹ На противагу Б. Кістяківському, наприклад, історик Михайло Грушевський (1866–1934), що дотримується позитивістських настанов, переконаний в істинності «історичного реалізму», коли наукове дослідження тлумачиться як результат *відображення* проминулої реальності.

результату соціального розвитку». Що ж до Г. Риккерта, то він строго дотримується настанови трансценденталізму – розрізнення в структурі суб'єкта, що пізнає, емпіричної (індивідуалізуючої) і загальнозначущої (трансцендентальної) складових. У нього емпіричний (індивідуалізований) суб'єкт здійснює оцінку, а надіндивідуальний, трансцендентальний – виконує акт віднесення до цінності. Варто також додати, що категорію справедливості Б. Кістяківський розглядає як складову більш широкої категорії належного. Через віднесення до цінності (тобто до категорії справедливості) будь-який індивідуальний об'єкт набуває статусу власної загальнозначущості (а отже, і об'єктивності). Будучи «обробленим» у світлі такої цінності, як справедливість, цей індивідуальний об'єкт виділяється серед величезної кількості інших і отримує загальнозначущість, не втрачаючи при цьому своєї унікальності й неповторності. Індивідуальне може стати суттєвим у своїй індивідуальності лише під кутом зору певної цінності.

Таким чином, погляди Б. Кістяківського є одним із варіантів реалізації ідей баденської школи неокантіанства на місцевому українському інтелектуальному ґрунті. Знаходячись під впливом цієї школи, Б. Кістяківський заперечував існування єдиного наукового підходу до природних та культурних об'єктів пізнання, чітко розрізняючи за існуючим методом гуманітарні (історичні) та природничі науки. Він був переконаний, що до історичного життя можна застосовувати категорію закону, завдячуючи на визнання в історії дії причинних зв'язків. Ця категорія може бути спільною як для природничої, так і для гуманітарної (із певною специфікою) сфери пізнання. Категорія ж справедливості постає у Б. Кістяківського – як варіант риккертівської процедури віднесення до цінностей, є, як відомо, специфічним способом лише історичного пізнання та результату такого пізнання – утворення індивідуалізуючих понять і суджень. Фактично, у згоді з настановами неокантіанства баденської школи для нього історичне пізнання постає результатом раціонального конструювання.

Література

1. Давыдов Ю. Н. Вебер и Кистяковский // Кистяковский Б. А. Философия и социология права. – СПб.: РХГИ, 1999. – С. 713–736.
2. Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К.: Основи, 1995. – 174 с.
3. Кистяковский Б. Категория необходимости и справедливости при исследовании социальных явлений // Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1916. – С. 120–188.

4. Кистяковский Б. “Русская социологическая школа” и категория возможности при решении социально – этических проблем // Проблемы идеализма. Сб. статей под ред. П.И. Новгородцева. – М.: Изд. Московского психологического общества, 1902. – С.297–393.
5. Кістяківський Б. На захист науково–філософського ідеалізму / Пер. з рос. // Кістяківський Б. Вибране. – К.: Абрис, 1996.– С. 31–96.
6. Кістяківський Б. Проблеми і завдання соціально – наукового пізнання / Пер. з рос. // Кістяківський Б. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. 3–30.
7. Риккерт Г. Философия истории // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998. – С. 130–204.
8. Стельмах С. Богдан Кістяківський і історична наука // Київська старовина. – 1997. – №1–2. – С. 28–39.
9. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К.: Основні цінності, 2000. – 304 с.
10. Шамшурич В.И. Человек и государство в русской философии естественного права // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 132–140.

Vyacheslav Artyukh. Neokantianism into the historical epistemology: the Bohdan Kistyakivsky's release. This article goes over the neokantian's approach of Kistyakivsky as to the historical epistemology problems. The meaning of “a need” and “a validity” entities are indicated to design the historical epistemology object. The peculiarity of Kistyakivsky's understanding of the causality category action is unveiled during the investigation of the natural and historical objects.

Keywords: a need, validity, historical sciences, sciences about nature, the ascertaining method, the method of generalization.

Вячеслав Артюх. Неокантианство в историческом познании: версия Богдана Кистяковского. В статье рассматриваются неокантианский подход Кистяковского к проблемам исторического познания. Показано значение категорий «необходимость» и «справедливость» при конструировании объекта исторического познания. Раскрывается специфика понимания Кистяковским действия категории причинности при исследовании естественных и исторических объектов.

Ключевые слова: необходимость справедливость, науки об истории, науках о природе, индивидуализирующий метод, генерализующий метод.